

ТРУБІЗЬКИЙ ФОРПОСТ

Автор досліджує проблеми середньовічної історії України, розкриває питання порубіжної землі.

Ключові слова: бастионна система, замок, фортеця, топографія, російсько-японський кордон.

З 1585 землі навколо Переяслава, а також місто стає у власність українського шляхтича, київського воєводи Костянтина-Василя Острозького. Враховуючи важливе стратегічне значення міста як центру видобутку поташу та виробництва селітри, князь відновлює старовинні укріплення. Збудована на трикутному мисі між Альтою і Трубежем тогочасна Переяславська фортеця поєднувала у собі місцеві традиції дерев'яного земляного укріплення давньоруських часів, з відмінними рисами бастионної системи, які з'явилися в Переяславі наприкінці XVI століття у зв'язку з широким застосуванням у військових діях гармат. Зміцнення оборонних споруд переяславської фортеці та обхідного граду, які проводилися сином Острозького Янушем та Янушем Заславським на початку. ХУП століття, організовувалося таким чином, щоб не руйнувати, а використовувати попередні укріплення, збільшуючи їх потужність. Територія замку складала 700 сажнів 2 аршина (1500 м). Згідно описів тут знаходилась резиденція воєводи, пороховий склад, поташ, зберігалися запаси провіанту, арсенал війська. Окрім свити старости, перебували і військові найманці - 200 поляків та 300 німців (1620- 1647 рр.).

Захист фортеці забезпечували два бастиони, або їх ще називали на Україні "розкати". Північна в'їзна брама, через яку ходили на посад, власне у місто, була посилена поляками невеликим бастионом, яку захищав рavelін. У фортеці протягом 17 століття існували будівлі різноманітного призначення: будинки воєводи, військових людей, обслуги старости, три церкви: Михайлівська, Миколаївська, Успенська. Остання слугувала виключно для релігійних потреб гарнізону. В залежності від того, якого віросповідання були військові, Успенська церква у 17 столітті відносилась то до православної конфесії - за часів Острозького, то до католицького ордену єзуїтів — при старостах переяславських Янушу Заславському, Лукашу Жолкевському, Олександрю Конєцьпольському і знову стала православною після 1648 року.

Замок мав двоє воріт: внутрішні і зовнішні. Перші ворота - Спаські - з'єднували „нижнє місто", тобто посад із замком, і знаходились посередні валу (де був малий бастион), а другі виходили до Трубежа близько Михайлівської церкви, відтак і називались Михайлівськими.

Посад, або „нижній город" займав площу близько 80 гектарів і також був оперезаний захисним валом, що утворював колоподібний багатокутник - захід - північ - схід. На валах спорудили оборонні башти - одно- та двоярусні. У баш-

тах були влаштовані бійниці та встановлені гармати, яких, за описами, місто мало в різні часи від 16 до 20. Особливо зміцнені були в'їзні башти з двостулковими брамами. Посад мав три брами, від яких пролягали шляхи: один на Київ (північ), другий - на Золотоношу, Гельмязів та Чигирин (південь - захід) та третій - на Яготин, Пирятин, Миргород (схід).

Північну в'їзну браму „нижнього міста" захищав від прямого артилерійського вогню також рavelін - трикутне земляне укріплення з ровом, через який був прокладений міст.

Ровам у Переяславі відводилась значна оборонна роль у зв'язку з природним низинним розташуванням. Вони залишилися ще з давньоруських часів і при Острозькому лише були розчищені. Рови прокладені були перед валом „нижнього міста" на заході й півночі, а також перед валом фортеці, на півночі у середині посаду. Рови були проточними, тому що з'єднували Трубіж з Альтою. Отож фортеця і місто були ніби на островах. Велике штучне озеро, яке утворювалось біля стін Переяслава, було серйозною перешкодою на шляху ворога, а саме зі східної, південної, західної сторін. Для захисту від ворожої кінноти із зовнішнього боку рову встановлювалися рогатини та надовби.

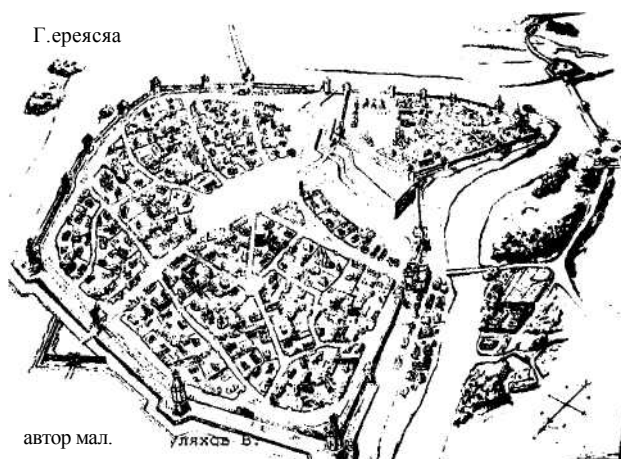
Мости з'єднували місто із зовнішнім світом. Відомо, що на той час Переяслав мав два мости через річки. Один - довгий - стояв у східній брами і перетинав давнє річище Трубежу в тому місці, що і сучасний. Але склався з двох прольотів: це була дорога через Шдварки на Яготин, Пирятин. Другий - Альтицький - вів до греблі млинової і шляху на Золотоношу. Топографічне розташування Переяслава - на земляному мисі, який оточували заболочені заплави річок, - зумовлювало необхідність додаткового захисту підступів до міста. Тому його жителями була збудована гребля через Трубіж, а від неї гать через луки до Гори: так заплава Трубежа доходила до природного підвищення. Одночасно гребля використовувалась для господарських потреб городян - на ній було збудовано кілька водяних млинів (один з яких належав ще Острозьким і був згодом подарований Успенській військовій церкві, другий - переяславському полковнику Павлу Тетері, третій належав магістрату). Через греблю йшла дорога на Золотоношу. Тому підступи до неї захищали два невеликих укріплення.

Переяслав XVII століття являв собою осереддя козаччини і тут було створено реєстрове військо, але польський наступ спричинив появу у вільному місті (адже мав Магдебурзьке право) так

званих "непослушних козаків", що виокремлювались з "послушних міщан". Покозачені переяславці не хотіли визнавати польської влади, запроваджували на своїх землях новий лад. Вже під час першого козацького повстання 1591-1593 рр. під проводом К. Косинського, "... козаки здобули силою прикордонне містечко і замок Переяслав, вбили дощенту багато шляхти і місцевого люду разом з тамтешнім намісником, захопили майно, рушниці, гармати, гаківниці і все, що там було, а замок і місто повністю спалили..." [4]

Відома участь переяславців у повстанні 1630 року під керівництвом Тараса Федоровича (Трясила), отамана Івана Сулими 1936 року, а також повстаннях 1637-38 рр., врешті Переяславу судилось стати головним містом Лівобережної України в період національно-визвольної боротьби українців 1648-1654 років. Богдан Хмельницький використовував фортецю, як головне пристановище артилерії свого війська. Адже Переяслав дістався, так би мовити, «у спадок» від Польщі в гарному стані: добре укріплена фортеця, багатий на провіант, а навкруги топі, болота, ліси. Поруч переправа через Дніпро. Усі ці чинники створювали сприятливі умови для того, щоб почувати себе тут у цілковитій безпеці. Тому військо Хмельницького після кожної битви привозило сюди весь свій арсенал пушки, гармати, порох. Так в "Актах Юго-западної Росії" зазначається, що на початку 1649 року гетьман наказав вивезти з Переяслава за Дніпро "пушки і пороховий та олов'яний скарб". По Зборівським поході артилерія повернулася до Переяслава у вересні 1649 року. Дослідник козаччини Іван Крип'якевич у своїх "Студіях над державою Богдана Хмельницького" відмітив, що не відомо, чи був у Хмельницького другий гарматний парк. Військо Хмельницького гарматників нараховувало до 300 чоловік. Гетьман мав свої пушки числом - 30, та у переяславському полку було десь 85-102 пушки різного калібру, мідяні та чавунні. [5] Через Михайлівську браму весь цей арсенал легше було передислокувати по Трубежу і далі Дніпром. Козаки ретельно слідкували за збереженням військової таємниці щодо їх зброї, і, коли в місто приїжджали посли та посланці, або купці - чужинці, то нікого не підпускали до валів, та бійниць, де стояли гармати. Хто порушував буцай трохи встановлену дистанцію, того жорстоко карали.

Головними архітектурними домінами переяславського посаду середини 17 століття були 4 храми: Воскресенський, Спаський, Покровський, Троїцький (усі на той час дерев'яні). Між ними, перед малим бастионом, був утворений великий майдан, а навколо розташовувались житлові квартали неправильної конфігурації, які утворювали мережу кривих вулиць та провулків. В центральній частині міста підносився Воскресенський храм - головний полковий храм української православної шляхти та козаків. Поруч нього містились дворища полковників, сотників. Ближче до Ковальської брами - Покровська церква, поруч - будинки полковників

Мировича, Сулими, Мокієвського. Навколо Спаської церкви - резиденції гетьманів Хмельницького, Сомка, Самойловича, Мазепи і його крамниці, а також цеховики, зокрема кравці та шевці. Під валом близько Альти розташовані були кузні. Щодо догляду козаками фортечних укріплень протягом 1648 р. і до кінця ХУП століття, то ніяких відомостей поки що немає.

За переяславською угодою 1654 року було визначено, що воєвода московський зі своєю залогою має право стояти лише у Києві. Але вже за новою угодою 1657 року, воєвод було накинено ще у п'ять міст куди попав і Переяслав. В умові з Юрієм Хмельницьким 1659 року, що також відбулась у Переяславі, воєводам і залагам московським визначено бути у Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаву і Умані. [6] Переяславська фортеця була штатною і тому сюди на постійно стали ратні люди Олексія Михайловича (стрілецький голова Федір Іртішев (Ртішев) - 1660 р., воєвода Вердеревський - 1666 р, які до певного часу ніякої проблеми у місті не створювали. Влада залишалась в руках козацького полковника. Царським стрільцям місце для постою визначили у фортеці. Таким чином російський гарнізон був ізольований від місцевого населення і водночас розташований всередині міста. В цитаделі були всі необхідні умови для розташування і прожиття військових, кількість яких сягала до 500 чоловік.

Протягом 18 століття Переяславська фортеця продовжувала відігравати значну роль в історії України (пригадаємо повстання 1666 року під керівництвом Максим Хоменка).

З 1667 року місто фактично знаходилося на російсько-польському кордоні. У Переяславі відкрили прикордонну митницю, яка тримала під контролем стосунки жителів Лівобережної України з сусідньою Польщею. Значення Переяславської фортеці посилювалось ще завдяки тому, що вона прикривала Києво-Печерську фортецю з південного флангу від можливого нападу кримських татар. Також Переяславська фортифікаційна споруда була зручним транзитним об'єктом через який переправляли зброю в землі, які на ту годину належали низовому запорізькому козацтву. [2]

роботи розглядалися царськими урядовцями як обов'язкова повинність, яку козаки малі виконувати. Тому з Канева були відправлені на удосконалення редутив 753 козака, для інших робіт - 161 козак, на удосконалення форпостів - 292 козака, а на удосконалення редуту в самому місті Переяславі - 55 козаків. У тому ж 1738 році з Чернігівського полку відправили на фортифікаційне будівництво в Переяславі - 254 реєстрових козака. Навіть були прислані козаки Київського реєстрового полку. Про грандіозність і складність земляних робіт свідчать рапорти переяславських комендантів про численні утечі мобілізованих козаків з будівництва. [2, 3]

Коли Росія перемогла Туреччину в 1774 році і кордони відійшли далеко на Південь, фортеці Лівобережної України взагалі втрачають оборонне значення і у 80-х роках 18 ст. перестають діяти як військові об'єкти. Окрім того, в 1793 році відбувся перший розподіл Польщі і Правобережна Україна увійшла до складу Росії, Переяслав перестав бути прикордонним містом. Утримувати і доглядати Переяславську фортецю стало нецільно, тому 31 березня 1797 року надійшов указ імператора Павла I її скасувати.

У 1806 році вали фортеці були віддані на відкуп селітряним заводчикам, а у 1812 році поступили у приватну власність князя Кочубея. Відсутність належного догляду за валами призвела до їх швидкого руйнування і подальшого розрівнювання, закриті були рови. При переплануванні міст на початку 19 століття вали і бастіони остаточно зносять. На цих пустках оселяються євреї. Сліди колишніх укріплень зафіксувались у назвах вулиць: Замкова, Кріпосна, Косогірна, Мала Підвальна і Велика Підвальна, Київобрамська, Верхній Вал, Ламана, Валовий Перекат, провулки Гористий, Кривий. Унаслідок тривалого перебування у фортеці російського гарнізону та ведення усіх документів російською мовою в побуті закріпилась назва району „Крепость". Досліджувати оборонні вали й бастіони зараз дуже складно, тому що їх переважно зруйновано, і не стільки часом та природою, а більше від рук людських. У зв'язку з тим, що на Лівобережній Україні інші фортеці взагалі не збереглися, залишки Переяславських фортечних укріплень, що були започатковані ще в давньоруські часи, визнані археологічними пам'ятками й охороняються законом.

Література

1. Арандаренко М. Альбом «Атлас карт и видов к запискам о Полтавской губернии», 1851 г.
2. Васильев М. Г. 3 історії будівництва Переяславської фортеці у 18 сторіччі. Переяславська земля і світ людини. - Київ - Переяслав-Хмельницький, 1998 р. - 286 ст.
3. З архіву Київського губернського правління. 1882 р. - Вып. 1. - С. 121
4. Івангородський К. Переяславська земля в етносоціальних процесах на середньому Подніпров'ї в кінці XV - першій половині XVII ст. наукові записки з української історії// Збірник наукових статей. - Випуск 13. - Переяслав-Хмельницький, 2002. - С 166-173
5. Крип'якевич Іван. Студії над державою Богдана Хмельницького//ЗНТШ. - Т. 151. — Львів, 1931. -С. 111-150
6. Л. Ч. Україна після 1654 р//ЗНТШ. - 1899. - IV. т. - 30с. 18 с 14-67
7. Терлецький Н. К материалу для истории переяславской Успенской церкви//ДТолтавские епархиальные ведомости. - №11.01.06. - 1887. -С. 411-425
8. Харламов В. "Расписной список Переяслава 1701 г." С. 105-106//Тези всеукраїнської конференції "Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури". - Переяслав-Хмельницький. - 21-25 вересня 1992 р. - 184 с

Summary:

The author envisages the problems of medieval history of Ukraine, covers the problems of boundary land.

Key words: bastion system, castle, fortress, topography, Russian-Polish boundary.

